

мости, профилактики социального неблагополучия в семьях, сохранения и укрепления здоровья, физического, умственного и духовного развития подрастающего поколения.

ПЫТАННЕ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ. ТЫПЫ ВАРЫЯНТАЎ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

А. Здановіч

У беларускім мовазнаўстве фразеалагічная варыянтнасць вывучана часткова і на абмежаваным фактычным матэрыяле. Няма адзінага погляду на сутнасць фразеалагічнай варыянтнасці, прычыны ўзнікнення, тыпы варыянтаў, іх спецыфіку і г.д. Упершыню праблему варыянтнасці фразеалагізмаў узняў Ф.М.Янкоўскі ў доктарскай дысертацыі «Белорусская народная фразеология» і ў выданнях кнігі «Роднае слова». Навуковец даў тлумачэнне гэтай з’яве, каратка апісаў некалькі відаў варыянтаў, паказаў, што найчасцей вар’іруюцца дзеяслоўныя кампаненты, радзей – назоўнікавыя, зусім рэдка – іншыя. Ф.М.Янкоўскі варыянтнасць (адменнікавасць) вызначаў як вынік зменнасці ў фразеалагізмах, пры якой захоўваецца іх значэнне, сэнс, ужыванне, іх спалучальнасць са словамі ў сказах.³

Праблему фразеалагічнай варыянтнасці закранаў і А.С.Аксамітаў у працы «Беларуская фразеалогія». Даследчык прапанаваў сваю класіфікацыю варыянтаў, размяжаваўшы іх на фармальныя, лексічныя і змешаныя. Лінгвіст не дае дакладнага вызначэння варыянтнасці, як моўнай з’явы.

Пазней праблемай варыянтнасці займаліся З.А.Рудакоўская і С.К.Берднік, але нельга сказаць, што яны апісалі гэту з’яву паслядоўна.

У працы «Фразеалогія сучаснай беларускай мовы», якая ўбачыла свет у 1998 годзе, І.Я.Лепешаў апісаў крытэрыі адрознення фразеалагічных варыянтаў ад сінонімаў і даў характарыстыку лексічных, марфалагічных, словаўтваральных, фанетычных, акцэнтных і камбінаваных варыянтаў.

Найбольш поўна і ўсебакова праблема фразеалагічнай варыянтнасці вывучана і апісана ў працы І.М.Хлусевіч «Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове». Аўтарка дапоўніла класіфікацыю варыянтаў, распрацаваную І.Я.Лепешавым, вылучыўшы ў асобныя групы канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты.⁴ Даследчыца лічыць немэтазгодным вылучэнне сінтаксічных варыянтаў, бо

³ Янкоўскі Ф. Роднае слова. Выд 2-е дапрацаванае. Мн., 1972 С.187.

⁴ Хлусевіч І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове Гродна, 2002. С.22—29.

пад імі разумеюць або варыяты іншых тыпаў, або выразы, якія не з'яўляюцца варыянтамі.

Пад фразеалагічнай варыянтнасцю варта разумець здольнасць пэўнага фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, тоесных у сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльных у любым кантэксце. Тыпы фразеалагічных варыянтаў мэтазгодна размежаваць на восем груп: **лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанетычныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя**. Калі змены закранаюць толькі адзін які-небудзь фармальны бок кампанента – фанетычны, акцэнтны, марфалагічны ці словаўтваральны, то такія відазмяненні варта аднесці да групы *фармальных варыянтаў*. У такім выпадку вылучаем групу фармальных варыянтаў (куды адносім фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанетычныя, марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты) і асобна лексічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты. Што тычыцца прычын узнікнення фразеалагічнай варыянтнасці, то гэта праблема грунтоўна асветлена ў працах У.П.Жукава. На думку вучонага, з'ява варыянтнасці склалася не ў выніку механічнай замены аднаго кампанента другім. Справа ў тым, што падчас фарміравання фразеалагічнай адзінкі паралельна з ёй у мове функцыянавала і падобнае словазлучэнне, якое і спрыяла утварэнню варыянтнага рада.⁵

Фактычным матэрыялам для даследавання сталі 164 саматычныя фразеалагізмы са слоўніка І.Я.Лепешава «3 народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік» (1991 г.), куды былі ўключаны выразы, якія належаць да фразеалагічнай нерушы; яны не апісваліся ні ў нарматыўных слоўніках беларускай літаратурнай мовы, ні ў даведніках беларускай народна-дыялектнай фразеалогіі (працах Ф.М.Янкоўскага, Г.Ф.Юрчанкі, Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага і іншых), ні ў асобных публікацыях па фразеалогіі. Падчас працы было выяўлена, што розныя варыянтныя формы маюць 63 устойлівыя спалучэнні, што складае 38% ад агульнай колькасці даследаваных адзінак. Найбольшую колькасць варыянтаў маюць звароты з саматызмамі **галава** і **рука**. Усяго ў фразеалагізмах, для якіх уласціва аналізуемая з'ява, функцыянуюць 30 саматызмаў. Варта звярнуць увагу на тое, што пэўныя варыянты могуць мець як саматычныя, так і несаматычныя кампаненты ўстойлівых адзінак мовы.

Лексічныя варыянты фразеалагізмаў адрозніваюцца словамі-кампанентамі. Падчас працы была выяўлена толькі адна адзінка, якая мае ў сваёй структуры варыянтны саматызм: *з-пад пазура (ногця, кіпцюра)*. Сярод даследаваных фразеалагічных адзінак былі заўважаны фразеалагізмы з варыянтамі дзеясловаў, назоўнікаў і аднаго прыметніка:

⁵ В.П.Жуков Семантика фразеологических оборотов М., 1978. С. 103-105.

*ад зубоў адскоквае (адлятае), пят не нагрэць (не асушыць), трымай (дзяржы) набор касцей!; аж бурак (бацвінне) праз вушы лезе, язык як у сабакі (сучкі) хвост і як у каровіным (валовым) вушкі. Быў выяўлены фразеалагізм, у якім адначасова вар'іруюцца два несаматычныя кампаненты: *цераз (праз) жылот спіну чухае (дастае)*.*

Сярод фармальных варыянтаў найбольшую колькасць адзінак налічвае група марфалагічных варыянтаў фразеалагізмаў, якія адрозніваюцца граматычнай формай кампанентаў. Сярод граматычных формаў саматызмаў назіраем узаемазамену склонавай формы (Т.скл.) канчатка назоўніка **ВОЧЫ**: *палаць вачыма (вачамі)*, а таксама лікавую форму гэтага ж назоўніка: *вочы (вока) яма*. Граматычныя варыянты несаматызмаў прадстаўлены шматлікай групай дзеясловаў. Найбольш часта сустракаюцца варыянты з трывальнымі парамі дзеясловаў: *атраўляць (атравіць) душу, даваць (даць) пад хвост, задзіраць (задраць) рогі, закусваць (закусіць) язык, звальваць (зваліць) з галавы, і нагой не накладаць (не накласці), носа даваць (даць), пераядаць (пераесці) горла, пускаць (пусціць) пад ногі, разяваць (разявіць) халіну*. Толькі ў адным выразе назіралася змена склонавай формы саматызма пры змене трывальнай формы дзеяслова: *марнаваць кроў (змарнаваць крыві)*. Для даволі вялікай колькасці адзінак характэрны варыянты часавых форм дзеясловаў: *аж кішка прутом стала (стане), сэрца закрамянее (закрамянела), сядзіць (сядзела) на языку, што з носа спадзе (спала), сляза слязу набівае (набівала), кроў іграе (зайграла)*. Падчас працы быў выяўлены адзін фразеалагізм, які прадугледжваў выбар інфінітыўнай або асабовай формы дзеяслова: *пальца не ўбіць (не ўваб'еш)*. Рэестр саматычных фразеалагізмаў мае ў сваёй структуры і такія адзінкі, у якіх могуць вар'іравацца граматычныя формы як саматычнага, так і несаматычнага кампанента: *даваць (даць) галаву (голаў) на калодку, што сліна да губы (губ, губоў) прынясе (прынесла)*.

Словаўтваральныя варыянты адрозніваюцца структурай кампанента. Наяўнасць варыянта характэрна для двух саматызмаў. У выразе *сэрца пайшло ў пяты (пяткі)* можа вар'іравацца лікавая форма саматызма. Фразеалагізм *як мышыныя хвасты (хвосцікі)* мае ў сваім складзе саматызм, які можа ўжывацца з саматычным кампанентам ў памяншальна-ласкальнай форме. Сярод несаматычных кампанентаў, для якіх характэрна словаўтваральнае вар'іраванне пераважаюць дзеясловы. Намі заўважаны дзеясловы з варыянтнымі словаўтваральнымі прыстаўкамі: *галава не выносіць (не зносіць), зяліць (азяліць) галаву, скрэбсці (наскрэбсці) патыліцу, сунуць (усунуць) свае пяць пальцаў, шчырыць (пашчырыць) зубы..* Для несаматычнага назоўнікавага кампанента характэрна ўтварэнне варыянтнай памяншальна-ласкальнай формы: *і расінкі (росачкі) у губе не было*.

Фанетычныя і акцэнтна-фанетычныя варыянты налічваюць невялікую колькасць ілюстрацый. Асабліва сцю фанетычнага вар'іравання (гукавога адрознення) саматызмаў з'яўляецца змена зычнага гукa: *вуж (гуж) галавы не ўсуне, скура (шкура) гаворыць*. Акцэнтна-фанетычныя варыянты адначасова адрозніваюцца месцам націску ў адным з кампанентаў і яго гукавым афармленнем. Такое вар'іраванне прадстаўлена адным саматызмам у дзвюх розных фразеалагічных адзінках: *бокі (бакі) абабраць, змяць бакі (бокi)*, а таксама варыянтнай формай дзеяслова *скрабаць (скрэбсцi) патыліцу*.

Канструктыўна-колькасныя варыянты фразеалагізмаў дапускаюць ужыванне выразаў з факультатыўным несаматычным кампанентам або без яго – у поўнай або скарачанай форме (разнавіднасці). Было выяўлена два фразеалагізмы, для якіх характэрны такія варыянты: *колючы не ўкладваць языка <у рот>, як спіць <да сцяны зубамі> то з калом пройдэш*.

У групу камбінаваных варыянтаў былі аб'яднаны фразеалагізмы, якія сумяшчаюць у сабе прыметы розных тыпаў вар'іравання. Наступныя адзінкі сумяшчаюць у сабе прыкметы двух- і трохтыповых з'яў: *завязваць (завязаць) сабе рукі (вочы, галаву), даваць (даць) галаву (голаў) на калодку (сцяць)* (марфалагічнага і лексічнага вар'іравання), *<аж> у пяты пайшло (пойдзе) колючы* (канструктыўна-колькаснага і марфалагічнага вар'іравання), *выкладаць (выкласцi) бакі (бокi)* (марфалагічнага і акцэнтна-фанетычнага вар'іравання), *<толькі, адна> скура (шкура) і (ды) арматура* (канструктыўна-колькаснага, фанетычнага і лексічнага вар'іравання), *заткнуць <сваё(-аю)> рэйдала (пакалатку)* (канструктыўна-колькаснага, марфалагічнага і лексічнага вар'іравання).

Усе варыянтныя формы размяжоўваюцца на восем груп: *лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанетычныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя*. Найбольшую колькасць варыянтаў маюць звароты з саматызмамі **галава** і **рука**: *галава не выносіць (не зносіць), звальваць (зваліць) з галавы, даводзіць (давесцi) да рук, заваліць рукі*. Група марфалагічных варыянтаў налічвае найбольшую колькасць варыянтаў. Сярод варыянтных кампанентаў пераважаюць несаматычныя лексемы, прычым большасць з іх дзеясловы: *атраўляць (атравіць) душу, носа даваць (даць), пускаць (пусціць) пад ногі, кроў іграе (зайграла)*.

НАРОДНАЯ ЭТЫМАЛОГІЯ Ў ЛЮСТЭРКУ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ

В. В. Кавалёва

Этналінгвістыка ставіць за мэту вывучэнне адлюстравання ў мове народнага светапогляду, народнай духоўнай культуры. Асабліва цікавіць